

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ «ՔՅՈՈՒՕՂԻ» ԷՊՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սամվել Ռամազյան

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ sramaz@mail.com

Հոդվածը ներկայացվել է 02.03.2023, գրախոսվել է 05.12.2023, ընդունվել է տպագրության 11.12.2023
ORCID: 0009-0007-1782-4777
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.3-163

Ներածություն

«Քյոռօղլի» էպոսը XVII դ. ստեղծագործությունն լինելով՝ լայն ընդունելության է արժանացել հայկական շրջանակներում, ինչի շնորհիվ XIX դ. վերջից մեզ են հասել գրական մշակումներ¹, աշուղական փոխադրություններ², հայկական տարբերակներ ու պատումներ: Հայտնի են Վանի, Մոկաց, Բաշլալայի, ինչպես նաև Արևելյան Հայաստանում (Արտաշատ, Վալք, Կոտայք, Վաղարշապատ) ծագումով պարսկահայ ասացողներից Խոյի, Ուրմիայի, Սալմաստի բարբառներով XX դ. սկզբին գրառված տասնյակ տարբերակներ և պատումներ: Դրանցից մի ամբողջական տարբերակ 1912 թ. իր ծննդավայր Արտաշատի Ազատավան (Ղըռ-Բզովանդ) գյուղում 52-53 տարեկան հողագործ Գևորգ Թարոյան-Ավագյանից Ուրմիայի բարբառով գրի է առել բանահավաք Գեղամ Թարվերդյանը (1884-1959 թթ.). այն հրատարակվել է 1941 թ., ազգագրագետ և պատմաբան Խաչիկ Սամուելյանի (1873-1940 թթ.) ծավալուն առաջաբանով («Քյոռ-Օղլի, Ժողովրդական վիպասանություն»)³:

Գրառված լինելով Ուրմիայի բարբառով (հօգուտ Խոյի բարբառով շեղումների)՝ այն իրական ժողովրդական ստեղծագործության նմուշ է՝ անկրկնելի բարբառային լեզվով, որն իր հերթին ստեղծում է յուրահատուկ ազգային միջավայր: Անկախ մյուս ազգային, հատկապես էպոսի արևմտյան խմբի տարբերակների⁴ հետ ակնառու բովանդակային ընդհանրություններից՝ այս

¹ Հայտնի են Ռ. Պատկանյանի «Քյոռօղլու» («Քյոռօղլու վիպասանություն») անավարտ պոեմը (1859 թ.), Լ. Աղայանի «Արկածներ Քյոռօղլու կյանքից» շարքը (1887-1893 թթ.), ավելի ուշ շրջանից՝ Սարմենի «Քյոռօղլի» պոեմը, Ա. Գրաշիի և Ս. Ավչյանի թատերգությունները:

² 1897-1910 թթ. ընթացքում աշուղ Զամալին և աշուղ Խայաթը Թիֆլիսում և Ալեքսանդրապոլում հրատարակել են 2-ական «փոխադրություն»: Ավելի վաղ՝ 1865-1875 թթ. ընթացքում Կ. Պոլսում հրատարակվել են 5 «Քյոռօղլու հեքիաթներ», ինչպես նաև 2 «Քյոռօղլու հեքիաթ»՝ 1933-1935 թթ. Հալեպում և Բեյրութում, բոլորն էլ՝ հայատառ թուրքերենով:

³ Քյոռ-Օղլի 1941, 5-23:

⁴ Էպոսի արևմտյան խմբում ընդգրկված են ատրպատականյան, թուրքական, ադրբեջանական, հայկական, վրացական, դաղստանյան, քրդական և այլ տարբերակները, արևելյան խումբն առավելապես ընդգրկում է Կենտրոնական Ասիայում տարածված տարբերակները:

տարբերակն իր հիմնական բաղադրիչներով իրավամբ կարելի է համարել հայ բանահյուսության եզակի ստեղծագործություն⁵:

Հատկանշական է, որ «Քյոռ-Օղլի, ժողովրդական վիպասանությունը» եղել է ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի (ԱրմՖԱՆ) առաջին հրատարակություններից: Առկա տվյալներով, դեռևս 1936 թ.-ից ԱրմՖԱՆ-ի պատմության, հնագիտության և ազգագրության սեկտորը տպագրության է պատրաստել էպոսի առնվազն 20 տարբերակ⁶: Այլ տվյալներով, 1939 թ. դրությամբ գյուղերից գրառված են եղել էպոսի 30-ից ավելի տարբերակներ, որոնք ևս փոխանցվել են հրատարակության⁷: Փաստորեն, մոտ 5 տարի շարունակ ձգձգվել է հայկական պատումների հրատարակությունը և, ի վերջո, դրանցից ընդամենը մեկը տպագրվել է 1941 թ. (համաձայն համապատասխան նշումների, ստորագրվել է տպագրության 1942 թ. հունվարին)⁸:

Ներկա ուսումնասիրության նպատակը չէ այն պայմանները ներկայացնելը, որոնք ստեղծվել էին հիմնականում Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի որոշ շրջանակների հարուցած տարատեսակ խոչընդոտների հետևանքով և կենտրոնից առաջադրված «մեկ ազգ՝ մեկ էպոս» քաղաքականության շրջանակում սեփական մենաշնորհի ամրապնդման և որևէ այլ խորհրդային հանրապետությունում համանման ստեղծագործության հրատարակության կանխարգելման առումով⁹: Առավել հետաքրքրական է, թե Հայաստանում 1930-ական թթ. ի՞նչ աշխատանքներ են իրականացվել տվյալ էպոսի հայկական տարբերակների ու պատումների գիտաքննական ուսումնասիրության ուղղությամբ:

⁵ Հիմք ընդունելով հենց միայն Ուրմիայի չափաժո տարբերակը՝ Կարլ Ռայխլին ընդգծում է հայկական տեքստերի՝ իր բացառապես բանաստեղծական բնույթը (Райхл 2008, 322): Վերջերս արտերկրի թյուրքագիտական հրատարակություններով շրջանառվում է էպոսի հայկական տարբերակի մասին նշումը, թե այն նվազ ճշգրիտ է պատմական և աշխարհագրական մանրամասների առումով, սակայն բավական հարուստ է բովանդակությամբ, ինչի առումով մատնանշվում է Ն. Չեղվիքի և Վ. Փիրմունսկու ուսումնասիրությունը (Chadwick, Zhirmunsky 2010, 302): Բնականաբար, արտերկրի լսարանին առավելագույնը կարող է հասանելի լինել միայն Ուրմիայի տարբերակը կամ դրա շուրջ տարատեսակ մեկնաբանությունները, ընդամենը, սույն վիճելի դրույթը շրջանառվում է գրեթե բոլոր հանրամատչելի աղբյուրներով:

⁶ Ղարիբջանյան 1985, 9: Միևնույն տեղեկատվությունը կրկնվել է ավելի ուշ. «Տպագրության պարաստվեցին Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ տարածված «Քյոռօղլի» էպոսի քսան տարբերակները» (Ղարիբջանյան 2013, 28):

⁷ Ստեփանյան 2000, 196-197: էպոսի անվանի հետազոտող, ակադեմիկոս Բ. Կարինը, վկայակոչելով հայ բանագետների հաղորդումները, նշել է նաև հայկական բարբառներով «Քյոռօղլու» մի քանի տասնյակ երգերի տարբերակների առկայության մասին, որոնցից «գրառվել է մոտ 40-ը» (Каррыев 1968, 64): Այնինչ հստակ է, որ տվյալ դեպքում խոսքը տարբեր բարբառներով գրառված էպոսի տարբերակների մասին կարող է լինել, ոչ թե երգերի:

⁸ Քյոռ-Օղլի 1941, 236:

⁹ Հարցին անդրադարձել ենք առանձին հոդվածով՝ Ռամազյան Ս., Հովսեփ Օրբելու դերը «Քյոռօղլի» էպոսի հայկական տարբերակի հրատարակության հարցում (տպագրության ընթացքում է):

Հակոբ Հարությունյանի «Նախնական դիտողությունները»

Հայաստանի ազգային արխիվում սույն թեմայով վերջերս իրականացված աշխատանքների շնորհիվ էս. Սամուելյանի թղթապանակում հայտնաբերվել է անտիպ փաստաթուղթ՝ «Նախնական դիտողություններ Գ. Թարվերդյանի գրի առած «Քյոռօղլի» աշուղական վեպի 23 վարիանտների մասին»¹⁰, որը մատիտագիր ձեռագիր է՝ 21 էջից: Փաստաթուղթը թվագրված է 1937 թ. հունվարի 27-ով, հեղինակը վստահաբար էս. Սամուելյանը չէ, տիտղոսաթերթին առկա է «Հակ. Հարութ.» կրճատ նշումը: Վերոհիշյալը հիմք ընդունելով՝ կարելի է արձանագրել, որ փաստաթղթի հեղինակը գրականագետ Հակոբ Հարությունյանն է, որը 1935-1937 թթ. եղել է ԱրմՖԱՆ-ի Արվեստի բաժնի վարիչ և, փաստորեն, շարադրել է սեփական դիտողություններն ԱրմՖԱՆ ներկայացված նյութերի առնչությամբ:

Հակոբ Պողոսի Հարությունյանը (Արթենյան) ծնվել է 1888 թ. դեկտեմբերի 11/23-ին¹¹, Արևմտյան Հայաստանում, Էրզրոմի նահանգի Ալաշկերտի գավառակի Խաստուր (Հացտուն) գյուղում¹²: 1901-1910 թթ. ուսանել է Սբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, աշակերտել Կոմիտաս վարդապետին¹³: Կարճ ժամանակ՝ 1910-1912 թթ., դասավանդել է Թավրիզի հայոց դպրոցում: 1912-1919 թթ. մասնագիտացել և կրթություն է ստացել եվրոպական՝ Բեռլինի, Լայպցիգի և Ցյուրիխի համալսարաններում: 1919 թ. արժանացել է փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի կոչման: ԽՍՀՄ-ի օրոք՝ 1927-1940 թթ., դասավանդել է ԵՊՀ-ում, դրան զուգընթաց 1928-1932 թթ.՝ Հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտում: Բռնադատվել է 1941 թ., չպարզված հանգամանքներում մահացել 1943 թ. (արդարացվել է հետմահու)¹⁴:

Հ. Հարությունյանից մեզ են հասել մի քանի ուսումնասիրություններ՝ «Կանտի իմացաբանութիւնը» (1910-1911 թթ.)¹⁵, «Ձարգացման գաղափարի

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 740, ց. 1, գ. 102, էջ 59-75: Ընդ որում, փաստաթուղթը ժամանակին սխալ է վերնագրվել, ինչից հետևում է, թե խոսքն է պոսի «23-րդ տարբերակի» մասին է:

¹¹ Որոշ հրատարակություններում ծննդյան թիվ է նշվում 1889-ը, իսկ ազգանունը՝ Հարթենյան կամ Արտենյան (Հարությունյան 1958, 3):

¹² Խաստուրում են գրառվել «Սասնա ծռերի» պատումներից, իսկ բանահավաք Ս. Հայկունին 1880-ական թթ. Հ. Հարությունյանի հորից գրառել է «Անհավատարիմ կնոջ ամոթանքը» հեքիաթը (Էմինեան ազգագրական ժողովածու 1902, 126-131, ՀԺՀ-9, 124-129):

¹³ 1958 թ. հետմահու հրատարակված «Մանյակ» հայ ժողովրդական երգերի ժողովածուն հեղինակը նվիրել է իր «սիրելի ուսուցիչ և հոգեհայր Կոմիտասի սուրբ հիշատակին», նշել, որ դրանց մի մասը Կոմիտասի հանձնարարությամբ գրառել է դեռևս ճեմարանում ուսումնառության տարիներին գյուղեր կատարած շրջագայությունների ընթացքում (Հարությունյան 1958, 5):

¹⁴ Որոշ տեղեկությունների համաձայն, «Պեքական համալսարանում ուսանողներին քննելիս նրանցից մեկի պատասխանը՝ «Այդ ժամանակ գերմանացիները փախան», վրդովում է Գերմանիայում սովորած ու գերմանացուն մոտրիկից ճանաչող արվեստագետին, և նա ասում է. «Տղա՛, նման պարագաներում գերմանացին չի փախչում, նա ինքնասպան է լինում» (Ղուկասյան 1999, 18): Դրա հետևանքով Հ. Հարությունյանը ձերբակալվում է: 1943 թ. կնքում է իր մահկանացուն:

¹⁵ Տպագրվել է «Արարատ» ամսագրի 1910-1911 թթ. համարներում (Յարութիւնեան 1910-1911):

վերլուծությունը» (1919 թ., *գերմաներեն*), «Մկրտիչ Պէշկեթաշեան» (1912 թ.)¹⁶, «Լեզվի մասին» (1934), «Մանյակ: Ժողովածու հայ ժողովրդական երգերի» (1958 թ.), ինչպես նաև որոշ թարգմանություններ գերմաներենից՝ Հեզելի «Դասախոսություններ էսթետիկայի մասին» գիրքը (1939 թ.), Գյոթեի բանաստեղծությունների ընտրանին (1946 թ.), և ռուսերենից (Վ. Բրյուսովի բանաստեղծությունները ևն): Մասնակցել է երաժշտության, լեզվի և գրականության ձեռնարկներ ու դասագրքեր կազմելու աշխատանքների:

Ընդհանրապես, Հ. Հարությունյանը հայտնի էր ոչ միայն որպես գրականագետ և թարգմանիչ, այլև երաժշտագետ, լեզվաբան, փիլիսոփա և մանկավարժ՝ լինելով իր ժամանակի բազմակողմանի զարգացած և լուսավորյալ առաջնակարգ մտավորականներից¹⁷: Ըստ այդմ, վերջինիս հեղինակած գրությունն առանձնակի արժևորվում է «Քյոռոլի» էպոսի հայկական տարբերակների ու պատումների ուսումնասիրության տեսակետից:

Փաստաթղթում առկա են որոշ թեթև նշումներ, որոնք, ըստ ամենայնի, թողել է Խ. Սամուելյանը, որն էլ 1941 թ. հրատարակության իր առաջաբանում օգտագործել է ամբողջական հատվածներ սույն գրությունից: Ավելին, ՀԱԱ միևնույն գործում պահվող՝ Խ. Սամուելյանի ձեռագիր առաջաբանի¹⁸ և հրատարակված տեքստերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Հ. Հարությունյանից ձեռագիր օրինակում ավելի շատ մեջբերումներ են արվել, որոնք հետագայում խմբագրվել են և հանվել տեքստից:

Բնականաբար, երկու մասնագետներն էլ, ըստ էության, լինելով գերմանական գիտական դպրոցի ներկայացուցիչներ՝ դրսևորել են միևնույն մոտեցումները գրառված բանահյուսական նյութերի նկատմամբ և ընդհանրապես թեմայի առնչությամբ: Նրանց համագործակցությունը բավական արգասաբեր կարող էր լինել էպոսի հայկական նյութի ուսումնասիրության և առավել ամբողջական հրատարակման գործում, սակայն 1941 թ. Հ. Հարությունյանն արդեն բռնադատված էր, և անգամ նրա անվան հիշատակությունը կամ գրությունների օգտագործումը խնդրահարույց պետք է լիներ:

Փաստաթղթից ակնհայտ է, որ մինչև 1937 թ. հունվարը ԱրմՖԱՆ են ներկայացվել տարբեր տարիներին (ըստ ամենայնի, 1912 թ.-ից սկսած) Գ. Թարվերդյանի գրառած նյութերը: Ընդ որում, հարկ է նշել, որ «Քյոռոլի» պատումներ ավելի վաղ գրառել են նաև անվանի բանահավաքներ Հարույթ-

¹⁶ Տպագրվել է «Արարատ» ամսագրի 1912 թ. համարներում (Յարութիւնեան 1912):

¹⁷ Հայտնի է Ա. Իսահակյանի տված բնութագիրը. «Փիլիսոփայությունը գիտությունների մուգին է»՝ ըստ Պլատոնի: «Մուգին էլ արվեստների փիլիսոփայությունն է»՝ ըստ Հակոբի» (Սահակյան 1985, 3): Որոշակիորեն հայտնի է նաև Մ. Աբեղյանի «Հայոց լեզվի տաղաչափության» առնչությամբ Հ. Հարությունյանի գրախոսականը, որում բարձր գնահատականի հետ միաժամանակ մի շարք դիտողություններ են նշվել ուսումնասիրության մեթոդաբանական սկզբունքների մասին, ինչին Աբեղյանը հակադրած է առավել ընդարձակ պատասխանով (Աբեղյան 1971, 453-500):

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 740, ց. 1, գ. 102, 1-39:

յուն Ավյանը և Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանը¹⁹, որոնք առավել հայտնի են իրենց գրառած «Սասնա ծռերի» պատումներով:

Բանահյուսություն գաղափարախոսական դրույթներով

Հենց սկզբից աչքի է զարնում արհեստավարժ մասնագետի քննադատական մոտեցումը Թարվերդյանի իրականացրած ոչ-մասնագիտական բանահյուսական գրառումների առնչությամբ: Հարությունյանի դիտողություններից պարզվում է, որ նյութերի հետ հաճախ չի ներկայացվել խիստ անհրաժեշտ և պարտադիր գիտական ապարատը՝ գրառման ժամանակահատվածը, տեղավայրը, ասացողը ևն: Ամենայն սրտացավությամբ քանիցս նշվում է «գրառման տեխնիկայի ոչ-գիտական» բնույթի մասին: Ավելին, Հարությունյանը բացահայտ մատնանշում է ակնհայտորեն վաղօրոք գրառված նյութերում ավելի ուշ ներմուծված օտարամուտ տարրերի մասին, ինչը պետք է որ վերաբերեր ժամանակի ոգուն համապատասխան իրականացված բնորոշ գործողություններին: Բնականաբար, ստեղծագործության առաջխաղացման նպատակով գրառված նյութերին պետք է հաղորդվեր «դասակարգային պայքար» արտացոլող կեղծ բնույթ, նմանապես պետք է ներմուծվեին «ժողովուրդների բարեկամության» քարոզչական դրույթի տարրեր:

Նման արատավոր երևույթը համընդհանուր բնույթ էր կրում, միով բանիվ, ոչ միայն Հայկական ԽՍՀ-ում և ոչ միայն «Քյոռօղլի» եպոսի պարագային:

Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքներով, օրինակ, Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում հրատարակված «Քյոռօղլու» առաջին իսկ տարբերակներից ամբողջությամբ զեղչված է հայ վաճառականի (Բեգիրգան/Բեգիրգեն) հետ կապված դրվագը²⁰, ինչն արձանագրված է դեռևս Ա. Խոճկոյի ատրպատականյան առաջին ամբողջական գրառման մեջ²¹, թուրքական և այլ տարբերակներում: Հայ վաճառականի հետ Քյոռօղլու դիմակայության դրվագն անգամ հանրահայտ է նվազ ուսումնասիրված գազաուզյան տարբերակում²²: Բնորոշ դրվագի բացակայությունը ժամանակին կասկածելի է թվացել նաև թուրք անվանի հետազոտող Փ.Ն. Բորաթավին²³: Եվ միայն համեմատաբար վերջերս Ադրբեջանում հրատարակված որոշ նյութերից ակնհայտ է դառնում, որ 1930-ական թթ. տվյալ դրվագը պարունակող պատումներ, այնուամենայնիվ, գրառվել են²⁴, սակայն համահավաք բնագրերում տեղ չեն գտել և, ընդհանրապես, չեն հրատարակվել՝ միանշանակ գաղափարախոսական

¹⁹ Բոլոր գրառումներն էլ անտիպ են, Ս. Տեր-Հակոբյանի գրառումը հայատառ թուրքերեն է: Վերջինս հայտնի է նաև «Ռուստամ Զալ» վեպի տարբերակի գրառմամբ (Սասնա ծռեր 1999, 31-33):

²⁰ Ռամազյան 2018, 214-215:

²¹ Chodzko 1842, 210-211.

²² Bayat 2009, 143.

²³ Boratav 2016, 73.

²⁴ Король 2000, 443-446, 482.

նկատառումներով: Անգամ Բուլղարիայում 1957 թ. միակ հրատարակված թուրքական տարբերակից հայ վաճառականի դրվագը ևս գեղջվել է՝ վստահաբար միևնույն նկատառումներով²⁵:

Հայկական ԽՍՀ-ում ևս նման դրսևորումներ պետք է լինեին: Օրինակ, «Սասնա ծռերի» հրատարակիչները Խանդուբ Խաթունին գեղեցկուհի նաժիշտ բերելու համար Սասունցի Դավթին «ուղարկում» են ոչ այլուր, քան Ադրբեջան (Հադրբեջան): 1939 թ. համահավաք բնագրում վերոհիշյալն արդեն ընդգրկված էր²⁶ և հանրահայտ ողջ ԽՍՀՄ-ում՝ որպես ժողովուրդների «դարավոր բարեկամության» արձագանք: Ռուսերեն թարգմանությունն, ընդհանրապես, հեռացել էր բնագրից և դարձել չհանգավորված ազատ շարադրանք.

И в Гюрджистане он побывал.

*И в Азербайджане он побывал...*²⁷

Ընկեր փահլանների համար 40 գեղեցկուհիներ բերվում են Վրաստանից («Գյուրջիստան» կամ «Գյուրջու քաղաք»)²⁸, ինչն առկա է նաև թուրքական (ադրբեջանական) տարբերակների Քյոռօղլու պարագային, իր ծոռ-«դալիներին» ամուսնացնելու զրույցում: Սակայն Մշո դաշտի ասացողը որևէ կերպ չէր կարող իրազեկ լինել ընդամենը 1918 թ.-ից Հարավային Կովկասում՝ պատմական Ադվանքի և Շիրվանի տարածքում կազմավորված «Ադրբեջան» պետությունից: Առնվազն մինչև 1918-1920 թթ. գրառված տարբերակներում որևէ նման հավանականություն պետք է բացառվեր: Անգամ տեղաբնակ (ոչ տեղաբնիկ) հանրության ինքնանվանումն «ադրբեջանցի» կամ «ազարի» չէր, այլ «թյուրք» կամ «մուսուլման», ինչը որ գործածական էր հայկական շրջանակներում ևս, իսկ ռուսների և վրացիների կողմից գործածվում էր «թաթարը» (ռուսների դեպքում՝ «կովկասյան թաթար», Ղրիմի և Կազանի տեղաբնակներից տարբերելու համար):

Իհարկե, ճիշտ չէ ընդհանրապես բացառել «Հադրբեջանը», քանի որ այն հիշատակվում է նաև XIX դ. վերջին գրառված պատումներում, սակայն բոլոր դեպքերում որևէ հիշատակություն ենթակա է համապատասխան բացատրության: Օրինակ, Մոկացի Հովանից Գարեգին Հովսեփյանի ավելի վաղ գրառած տարբերակում Դավիթն ինքը Սասուն է բերում Հադրբեջանի թագավորի աղջկան, կնության տալիս Փոքր Միերին, որը դառնում է Հադրբեջանի թագավոր²⁹: Հատկանշական է, որ տվյալ պատումում իր քառասուն զինակիցներին Փոքր Միերն ամուսնացնում է Կուպ դևից ազատած քառասուն թագավորի աղջիկների հետ, սակայն երբ իրեն էլ ցանկանում են

²⁵ Köroğlu 1957, 57-58.

²⁶ Սասունցի Դավիթ 1939, 326, հմմտ. Սասունցի Դավիթ 1981, 280:

²⁷ Давид Сасунский 1939, 333.

²⁸ Սասունցի Դավիթ 1939, 325-326: Այլ պատումներում նաժիշտ բերելու համար Դավիթը միայնակ մեկնում է Գյուրջստան և այնտեղ մնում 7 տարի (Սասունցի Դավիթ 1977, 184):

²⁹ Սասնա ծռեր 1936, 130-137, հմմտ. Սասնա ծռեր 1936, 220-224:

ամոանացնել, հանկարծ հիշում է Վրաստանի կնոջը. «*Իս չիմ ուզը, մէ կնիկ ունիմ՝ գեռ'յ Գուրջիստան (ինկաւ միտ կնիկ. էսաց՝ վա՛յ, ես էլ կնկան տէր իմ)*»³⁰: Սա արդեն ամբողջությամբ հակասության մեջ է մտնում միևնույն պատումում շարունակ կրկնված «Հադրբեջանի» հետ, և, ըստ ամենայնի, ուղղակի սպրդել է իրականացված խմբագրության ժամանակ: Վերոհիշյալը թույլ է տալիս ենթադրել, որ երկրանվան նախնական ձևը տվյալ պատումում Գուրջիստան-Վրաստանն է, ինչը տրամաբանական է նաև պատմական առումով, եթե նկատի առնենք հայազգի Բագրատունիների թագավորելը Վրաստանում և հայ-վրացական միջդինաստիական ամոանությունները: Ցավոք, բանասացի մասին որևէ տեղեկատվություն բանահավաքը չի թողել, ինչի հիման վրա կարելի էր որոշ բացատրություն տալ տարբեր անվանական հիշատակությունների առկայությանը:

Մեկ այլ մոկացի բանասացից՝ Մոկացի Վարդանից, Սարգիս Հայկունու ավելի ուշ գրառած և 1901 թ. հրատարակած տարբերակում Սասնա Դավթի ընտրյալ Խանդուղը Թավրիզից է («*Թավրիզու խողից*»)³¹, իսկ Փոքր Մհերի համար հարսնացու բերվում է Գյուրջըստանից («*Կիւրճըստան*»)³², ինչպես մյուս պատումներում: Որևէ պատմական աստառ փնտրելն այս դեպքում միանգամայն անիմաստ է, քանի որ «Թավրիզը» նորաբանություն-նորամուծություն է, հակառակ դեպքում պետք է նշվեր հայկական հարազատ ձևով՝ Դավթեժ, ինչը գործածական էր տակավին XVII-XIX դդ.: Այս դեպքում բացատրությունը գտնում ենք բանասացի մասին Հայկունու թողած ծանուցման մեջ, ինչի համաձայն, Մոկացի Վարդանն ապրել է Արճեշում, Աբաղայի Նազարավա գյուղում և 3-4 տարի ևս՝ պատմական Արտազ գավառի Ղըրխբուլաղ (Սբ. Թադևոս առաքյալի վանքին մերձակա) գյուղում, իմա՝ իրանական Ատրպատականում (Թավրիզ կենտրոնով), «որով իւր բարբառն խառնուրդ մը կը կազմէ»³³: Բնականաբար, բարբառը փոխելով՝ կարող էին փոփոխվել նաև ավանդական տեղանունները, տեղայնացվել ու հարմարեցվել նոր միջավայրին, ինչը դիտարկվում է բազմաթիվ այլ պատումների պարագային ևս:

Հակառակ դրան՝ Թավրիզին կապակցված «Հադրբեջանը» կամ համապատասխան թրքահունչ «Ագերբայջանը» Մոկացի Վարդանը չի հիշատակում, ինչը սովորական է վերը նշված մյուս մոկացի ասացողի դեպքում: Գ. Հովսեփյանի գրառած տարբերակով, Խանդուղը Իրանից է, հիշատակվում է «*Իրանայ քեաղաքը*», իսկ նրա հայրենիքը «Խոյայ» քաղաքն է³⁴, և ոչ Թավրիզը: Այս դեպքում բնական է ենթադրել, որ Մոկացի Հովանը ևս արտագնա աշխատանքի բերումով կամ որևէ այլ հանգամանքով կարող էր

³⁰ Սասնայ ծոեր 1892, 146, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 236, Սասնա ծոեր 1977, 501:

³¹ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու 1901, 38-42, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 360-366:

³² Էմինեան Ազգագրական ժողովածու 1901, 44-45, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 369-370:

³³ Էմինեան Ազգագրական ժողովածու 1901, 19:

³⁴ Սասնայ ծոեր 1892, 121, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 208:

հայտնվել Մոկքից դուրս աշխարհագրական միջավայրում, ըստ այդմ, ներմուծել «Հադրեջան» տեղանունն էպոսի իր տարբերակում: Դրա արտահայտությունն է նաև Հադրեջանի հետ «Ռուսըստանի» հիշատակությունը³⁵:

Ամեն դեպքում Հադրեջան-Ադրեջանի հիշատակությունները պատումներում երբեք էլ չեն կազմել այն պատկառելի և վճռական նշանակություն ունեցող քանակը, որի առկայությամբ տվյալ երկրանունը կարելի էր և պետք էր ընդգրկել էպոսի համահավաք տեքստում³⁶: Մանավանդ, եթե հաշվի առնվեին վերը նշված իրողությունները և Առան-Շիրվանի տարածքում նոր կազմավորմամբ 1918-1920 թթ. հետո առաջացած տարածաշրջանային աշխարհագրական և ազգագրական շփոթը: Սակայն կար «հասարակական» և գաղափարախոսական պահանջ, և այն ամբողջությամբ բավարարվել է՝ բանահյուսությունը ծառայեցնելով իշխող գաղափարախոսությանը:

Հետագայում Մ. Աբեղյանը փորձել է Ատրպատական-Հադրեջանի համար որևէ բացատրություն տալ՝ միանգամայն գիտակցելով դրա նույնացման անթույլատրելիությունն Ադրեջանական ԽՍՀ տարածքի հետ³⁷: Սակայն տվյալ դեպքում հետևելով «պատմական դպրոցի» մոտեցումներին՝ Աբեղյանը Հադրեջանը փորձել է կապակցել XII-XIII դդ. Ատրպատականի աթաբեկությանը և ենթադրել, թե Սասունը (Սասնա իշխանությունը) հարաբերություններ է ունեցել, իբր, նման հարևանի հետ³⁸: Վերոհիշյալը կրկնվել է այլ հրատարակություններում ևս, իսկ «Հադրեջանա քաղաքն» ուղղակի նույնացվել է Թավրիզի հետ³⁹, թեև նշված աթաբեկության կենտրոնը Նախիջևանն էր: Իրականում պատմական կարճ ժամանակահատվածում (1136-1225 թթ.), այն էլ Սասնա (Թոռնիկյան) իշխանության հետ հարաբերություններ չեն արձանագրվել, և նշված ենթադրությունը հիմնովին բացառվում է⁴⁰:

Ինչևէ, 1939 թ. համահավաք բնագրում «Ադրեջան» երկրանվան ներթափանցումն այլևս կատարված փաստ էր, և արդեն կարևոր չէր՝ Մ. Աբեղյանն Ատրպատականը նկատի ունենալ, թե՞ մեկ այլ տարածք: Բոլոր դեպքերում էլ այն տեղավորվում էր համաթուրանական հստակ գունավորմամբ

³⁵ Սասնայ ծոեր 1892, 130, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 220:

³⁶ 1993 թ. համահավաք բնագրի երկրորդ տարբերակում մնացել է միայն Գյուրջիստանը, Հադրեջանն ամբողջությամբ զեղչված է (Սասունցի Դավիթ 1993, 327-328):

³⁷ Էպոսի 1939 թ. հրատարակության տեղանունների ցանկում (Վայրերի անուններ) Գյուրջիստանի բացատրությունը հավուր պատշաճի տրվում է (Վրաստան), սակայն Ադրեջանը որևէ ձևով, ընդհանրապես չի ընդգրկվել, թեև հստակ հիշատակված է (Սասունցի Դավիթ 1939, 381)՝ թերևս առանց այդ էլ պարզ հասկացվելով:

³⁸ Սասնա ծոեր 1936, ԻԱ-21, հմմտ. Սասնա ծոեր 1999, 9:

³⁹ Սասնա ծոեր 1951, 821:

⁴⁰ Ատրպատականի աթաբեկության հիմնադիրն էր ծագումով ղվչաղ Շամսադդին Ելսկուզը կամ Իլդեգիզը (մահ. 1175 թ.), թյուրք-սելջուկյան տվյալ կազմավորումը գոյություն է ունեցել 1136-1225 թթ., նվաճել է Նախիջևանը, Սյունիքը, պատերազմել Անիի և Վրաց թագավորության դեմ, դադարել է գոյություն ունենալ 1225 թ., Ջալալեդդին Խորեզմշահի նվաճումներից հետո: Ընդամիս, մեր օրերում նշված թյուրքական կազմավորումը Ադրեջանում կամայականորեն հոչակվել է «ադրեջանական աթաբեկություն»:

ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության գինանոց առժամանակ ներդրված «Հարավային Ադրբեջանի» և «Հյուսիսային Ադրբեջանի» գաղափարախոսական դրույթի շրջանակում⁴¹:

Այնուամենայնիվ, որոշ պատումների վրա հիմնվելով՝ Հ. Հարությունյանի նշած մեթոդով այսօր էլ կարելի է «վերականգնել» իրական (նախնական) երկրանունը, որը կարող է լինել, օրինակ, այլ պատումներում նմանապես վկայված Հնդստան-Հնդկաստանը: Որոշ պատումներում Դավթի ընտրյալ Խանդուղը Հնդու Յամանար թագավորի դուստրն է⁴², իսկ Խանդուղի համար նաժիշտ (ծառա) բերելու համար Դավիթը Հնդստան է հասնում նաև ավելի ուշ գրառված պատումներում⁴³: Ավելի վաղ գրառված պատումներում ավագ հերոսներից Սանասարը կնության է առնում Չինմաչինա թագավորի դստերը (Քառսուն-Ճուղ-ծամ կամ անանուն), մարտնչում գեղեցկուհուց կախարդված փահլևանների դեմ Չինմաչինու (Չընմաչընի) քաղաքում⁴⁴: Պատումներից մեկում Դավիթն անգամ ջրաղացքարերը բերում է «Հնտու յամանից»⁴⁵, իմա՝ Հնդկաստանից, որը Չինումաչինի հետ տարաշխարհիկ իրերի (ինչպես նաև երևույթների) համար ամենաավանդական պատկերացումն էր կազմում, ըստ Ս. Հարությունյանի բնորոշման⁴⁶: Մանավանդ որ հեքիաթներում դրանք վայրեր են, որտեղ ամեն ինչ արտասովոր է և աննման, մի խոսքով՝ չնաշխարհիկ⁴⁷, այդ թվում՝ գեղեցկուհի կանայք⁴⁸: Իսկ Դավթի հետ

⁴¹ Տվյալ գաղափարախոսական դրույթի գործնական դրսևորումն էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Իրանի տարածքից ԽՍՀՄ զորքերի դուրսբերումից հետո 1945-1946 թթ. գոյություն ունեցած «Ադրբեջանի ժողովրդավարական հանրապետություն» անվամբ և Թավրիզ կենտրոնով խամաճիկային կազմավորումը:

⁴² Ջոջանց տուն կամ Սամայ ծոեր 1910, 122, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 865-866: Տարբեր պատումներում հիշատակվում են նաև Հընդա երկրի ամիրան և Հընդա Մելիքը:

⁴³ Սասունցի Դավիթ 1977, 310-311:

⁴⁴ Սասնա ծոեր 1936, 320-322, 485-489, 539-543, 849-852: Որոշ պատումներում Չինմաչինա թագավորը նշվում է Դավթի դեմ արշավանքի պատրաստվող Բապը Ֆրենկի դաշնակիցների թվում (Սասնա ծոեր 1936, 462), կամ հենց Չինաստանա թագավորն է արշավում Խանդուղին տիրանալու նպատակով (Սասնա ծոեր 1936, 643):

⁴⁵ Սասնա ծոեր 1999, 225:

⁴⁶ Սասնա ծոեր 1999, 78: Այլ պատումներում Դավիթն իր որդու համար հարս է բերում Գյուրջիստանի թագավորի դստերը, որին, սակայն, սեփական որդուն կնության տալ էր ցանկանում Չընմաչնա կամ Չընա թագավորը, և այդ հողի վրա էլ բախում է տեղի ունենում (Սասնա ծոեր 1936, 370-372): Հետաքրքիր վարքականոն է ցուցաբերում Չինաստանի թագավորը, որը տեղի է տալիս Դավթի պայմանին՝ ընտանիքը (Միերը և հարսնացուն) հասցնել տուն, վերադառնալ և կռվի բռնվել, սակայն, ինչպես Չմշկիկ Սուլթանի դեպքում, Դավիթը մոռանում է ուխտը և միայն յոթ տարի հետո հիշում ու մեկնում պայմանավորված մարտադաշտ՝ այն էլ համապատասխան հիշեցմամբ՝ նամակ ստանալով այդ որջ ժամանակահատվածում մարտադաշտում սպասող Չընա թագավորից (Սասնա ծոեր 1936, 357): Սա, հիրավի, Սասնա տան հակառակորդներին ոչ բնորոշ և օտար ասպետականություն է, ինչը խիստ տարբեր է ավանդական հակառակորդ Մըսրա Մելիքի ու նրա գործակիցների նենգ և ուխտարկում կեցվածքից:

⁴⁷ Որոշ մեկնությամբ՝ «Չին աշխարհից» (Աճառյան 1977, 630):

⁴⁸ Մոկացի Հովանից գրառված պատումում գեղեցկուհիները Հադրբեջանից են. «Աղէկ աղջիկ որ կ'ուզէք, կետցէք Հադրբեջան» (Սասնայ ծոեր 1892, 130, հմմտ. Սասնա ծոեր 1936, 219): Սա իր հեր-

կապվում էին ոչ պատմական և անիրական վայրեր ևս, որոնք պատմականի հետ կարող են նույնանալ «*վիպական այն մյուս իրականության մեջ, որը դուրս է որոշակի իրականությունից*»⁴⁹:

Արձանագրված է նաև երկրանվան «Հուրլստան» կամ «Հուրիստան» տարբերակը, որը վստահաբար առնչվում է «*հուրի փերի*» հրեղեն էակների երկրին⁵⁰: Ավագ հերոսներից Սասնաարն ինքը «Հուրի-փարի» Դեղծուն-Ծամին բերում է Քաջանց երկրից (կամ Պղնձե քաղաքից), որը «*հմայքի էրկիր*» է⁵¹: Այլ հարց, որ ցանկության դեպքում Ադրբեջան-Ատրպատականը կարելի է ստուգաբանել որպես «կրականների երկիր» և արհեստականորեն նույնացնել Հուրլստանի հետ՝ հիմք ընդունելով «հուր» բաղադրիչը, սակայն գիտական հրատարակություններում, անշուշտ, նման պրակտիկան անթույլատրելի է: Կասկածից դուրս է, որ Գ. Թարվերդյանի կողմից նման կարգի միջամտություններ (հավելումներ) են արվել գրառված նյութերում, ինչը Հ. Հարությունյանը հստակ մատնանշում է: Թարվերդյանն ինքն իրապես բանահավաքչական հսկայական և բեղուն գործունեություն է ծավալել (իհարկե, Հարությունյանի նշած որոշ մասնագիտական վերապահումներով), սակայն ԽՍՀՄ-ի օրոք մեծամասնության հետ տուրք է տվել առաջադրված գաղափարախոսական դրույթներին: Պատեհ-անպատեհ աղիթներով Թարվերդյանն իր նյութերում փնտրում էր «դաշնակցական մաուզերիստներին», նրանց մեղադրում իր որոշ աշուղական գրառումների կորստյան համար, ճգնում ցուցադրել ընդգծված հակադաշնակցական կեցվածք: Բռնի կոլեկտիվացման և «մեծ ահաբեկչության» («մեծ զտում») տարիներին նույն ինքն աշուղ Վերդին գովերգում էր ԽՍՀՄ-ի քաղաքականությունը, «Լենին փաշին»⁵², այնուհետև՝ «Ստալինի անունը» բանաստեղծության մեջ (իր ներկայացմամբ՝ «մուխամազ») Քյոռօղլուն կապակցում «պողպատե առաջնորդին»⁵³: «Սասնա ծռերի» գրառման⁵⁴, իսկ ավելի ճիշտ՝ «գրական մշակման» անհաջող փորձին զուգահեռ Վերդին ստեղծագործում էր նաև հայատառ ադրբեջաներենով՝ ըստ երևույթին, փորձելով ընդօրինակել ավելի վաղ գործած թրքալեզու հայ աշուղներին:

Մեր վերջին ուսումնասիրությունների արդյունքներով, ԽՍՀՄ-ի օրոք մեկ այլ բանահավաք ավելի հեռուն է գնացել՝ նպատակ ունենալով «Քյոռօղլու»

թին հակասության մեջ է մտնում մնացյալ բանահյուսական նյութերի հետ, որոնցում հիմնականում գովերգվում է Չինումաչինի և Հնդատանի աղջիկների գեղեցկությունը:

⁴⁹ Սասնա ծռեր 1999, 81:

⁵⁰ Սասնա ծռեր 1979, 336, Սասնա ծռեր 1999, 411: Հուրստան-Հուրիստանը հայտնի է նաև ավելի ուշ գրառված պատումներից (Սասունցի Դավիթ 1977, 240-242):

⁵¹ Սասունցի Դավիթ 1939, 77, 100:

⁵² Լենինը հայ ֆուկլորում 1936, 123-161:

⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 591, 74: Վերդին հայտնի է նաև Ստալինին գովերգող աշուղական խաղերով (Հայ աշուղներ 1937, 473-482, Ստալինը հայ աշուղների երգերում 1939, 41-67):

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 1012, 2-47:

պատումների գրառված որոշ հայերեն երգերը վերածել թուրքերենի («...բայց ես ուզեցա ամբողջովին հայերեն գրված երգերը փոխարինել թուրքերենի, ծանրաբեռնված էի կոլխոզային աշխատանքով»)՝⁵⁵ Այսինքն՝ Հ. Հարությունյանը միանգամայն իրավունք ուներ շեշտելու իրեն ներկայացված թուրքերեն (ադրբեջաներեն) երգերի հայերեն թարգմանության պահանջը: Ի վերջո, ինչպես ինքն է դիպուկ արտահայտվել, «կարևորը ոչ թե այս կամ այն հավաքողն է, այլ վեպն ինքը»⁵⁶:

Հայոց ազգագրական նյութն էպոսի հայկական տարբերակներում

Միով բանիվ, չնայած ներկայացված հիմնականում «աշուղաՎիպական» բնույթի տարբերակներին՝ Հ. Հարությունյանը կարողացել է դրանց մեջ տեսնել այն հարազատ հայկական ազգագրական նյութը, որը գերիշխել է, մանավանդ Արևմտյան Հայաստանում գրառված պատումներում: Այդ տեսակետից Հարությունյանն առանձնացրել է Վանի և Մոկաց բարբառներով գրառված տարբերակները, մատնանշել դրանց հարազատությունը «Սասնա ծռերին»: Ակնհայտ է, որ Խ. Սամուելյանի վերաբերմունքը նույնական է եղել, ինչն արձանագրվել է 1941 թ. հրատարակության առաջաբանում առավել մանրամասն հիշատակությամբ. «Այդ կողմից ուշագրավ է Վանի բարբառով վարիանսը: Այսպես թե՛ գործող անձերը և թե՛ գործողության վայրերը հայկական են: Քյոռ-Օղլու հայրը ոչ թե Հաջի Ալին է, ինչպես մյուս վարիանսներում, այլ հայ է՝ Հարութ անունով, Վասպուրականի Հայոց Ձորի Անկշտան գյուղից: Որդին կոչվում է Առշամ, փոխանակ Ռուշանի... Քյոռ-Օղլու կռիվները տեղի են ունենում այն պայմանական դաշտավայրում, որ ժողովրդական ավանդությունները կապում են Հայկ ու Բել դյուցազների պատերազմի հետ... Բայց բնորոշն այն է, որ ամբողջ վիպասանությունը հագեցած է զուտ հայկական ֆոլկլորով ու կենցաղային սովորույթների նկարագրություններով: Բավական է միայն նշել հարսանիքի մանրամասն նկարագիրը յուրահատուկ ծեսերով ու ժողովրդական հարսանեկան երգերով, որոնք իրենց ազգագրական բովանդակությամբ հիմնականում պատկերացնում են Վասպուրականի հայ ժողովրդական կենցաղը: Քյոռ-Օղլու Ղաթ ձին էլ իր ամբողջ պայմանությամբ կապվում է Վասպուրականի Նազիկ և Խաչլու լճակների»⁵⁷ հրեղեն ձիերի մասին ժողովրդական առասպելաբանության հետ... Երբեմն այն տպավորությունն է ստացվում, որ այս վիպասանությունը... այնքան է կերպարանափոխվել հայկական միջավայրում, որ կարծես, ոչ թե մի առանձին վարիանս է հանդիսանում, այլ հայ ժողովրդական բանահյուսության

⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 1011, թ. 141 շրջ.:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 740, ց. 1, գ. 102, 74:

⁵⁷ Վանա Նազիկ (Նազուկ) և Խաչլու (Խաչի) լճերի առնչությամբ ավանդազրույցներ արձանագրել են Գ. Սրվանձյանցը, Ա. Տևկանցը, Բենսեն (Ս. Մովսիսյան):

տեսագծերով վերակառուցված մի նոր հերոսական վիպասանություն, որ հիշեցնում է «Սասնա ծռերը»⁵⁸:

Խ. Սամուելյանն ընդունել է նաև Հ. Հարությունյանի մյուս դիտողությունը՝ գրառված տեքստերը լրացնել բարբառներին բնորոշ հնչյունային պայմանանիշներով, ինչն ակներև է Ուրմիայի բարբառով հրատարակության մեջ: Նմանապես Ա. Ղարիբյանի կողմից առանձնակի անդրադարձ է գետնովել տվյալ բարբառի մասին («Դիտողություններ վարհանտիս լեզվի մասին»)՝⁵⁹:

Գրառված նյութերից Հարությունյանն առանձնացնում է նաև Քյոռօղլու որդի Հասան բեկի մասին գրառված պատումը, որն արժեքավոր է գնահատում մինչև Դերբենդ էպոսի տարածվածության շառավղի դրսևորման առումով: Հասան-բեկի և Դերբենդի մասին գրույցը բավական տարածված է, հատկապես թուրքական, քրդական և ադրբեջանական տարբերակներով, միևնույն բովանդակությամբ հայտնի է առավել ուշ Արցախում գրառված «Քյոռօղլուն սլվենը» հայկական պատումը⁶⁰: Դրանցում դրսևորվում է համաշխարհային վիպական գրականության այնպիսի մի սյուժե, ինչպիսին է հերոսի մենամարտը չճանաչված որդու հետ, որ ճանաչվում է մինչ ծնունդը փոխանցված ոսկե օղակաձև զարդից կամ ապարանջանից (Արցախի դեպքում՝ «սլվենից»): Ըստ ամենայնի, իրանական առասպելաբանության ազդեցությամբ տվյալ սյուժեն առկա է նշված տարբերակներում, որոնցում Քյոռօղլին մենամարտում է Հասան-բեկի հետ, ընդ որում, տարբեր աշուղների մոտ վերջաբանը տարբեր է. Քյոռօղլին վաղօրոք նվիրած ապարանջանից (բազպան) ճանաչում է որդուն և նրա հետ վերադառնում իր Չամիբել ամրոցը կամ սպանություն գործելուց հետո տվյալ նշանով ճանաչում է սեփական որդուն, ինչպես «Շահնամեում» Ռուստամ Զալը:

Միևնույն սյուժեն դիտարկվում է նաև «Սասնա ծռեր» էպոսում Դավթի և Փոքր Միերի մենամարտի առնչությամբ, ընդ որում, ոսկե բազբանդից հայր և որդի միմյանց ճանաչում են, միայն թե վերջում Դավթն անիծում է որդուն՝ անժառանգ մնալու: Ի տարբերություն «Քյոռօղլու» տարբերակների՝ «Սասնա ծռերի» պատումներում Միերը հանդես է գալիս որպես Դավթի օրինավոր որդի, թեև նրան էլ են անվանարկում որպես պոռնկորդի, ինչից դրդված դիմում է հոր որոնմանը: Միայն Չմշկիկ Սուլթանից ծնված դստեր հետ մենամարտի (կամ նրանից դարանակալ սպանվելու) դրվագում է դրսևորվում կռիվն ապօրինի ժառանգի հետ⁶¹:

⁵⁸ Քյոռ-Օղլի 1941, 18-19: Հատկանշական է, որ միևնույն տարածաշրջանից և մասնավորապես Անկշտան գյուղից են սերում նաև «Սասնա ծռերի» ասացողները, ինչը ոչ ամբողջությամբ, սակայն որոշակիորեն կարող է բացատրել երկու էպոսների որոշ պատումների միջև առկա ակնհայտ զուգահեռները:

⁵⁹ Քյոռ-Օղլի 1941, 219-220:

⁶⁰ ՀԺՀ-7, 187-188:

⁶¹ Աբեղյան 1966, 423-424:

Հարությունյանն, անշուշտ, չէր կարող իրազեկ լինել ավելի ուշ հրատարակված տվյալ նյութերից, սակայն մասնագիտական խորաթափանցությամբ իրեն ներկայացված պատումն իրավամբ բնութագրել է որպես «Քյոռոլլի» էպոսի ճյուղերից մեկը:

Ընդհանրապես, Հ. Հարությունյանը մասնագիտորեն տալիս է յուրաքանչյուր տարբերակի հակիրճ բնութագիրն ու գնահատականը, առանց որևէ վարանման, սակայն զուսպ և հավասարակշռված բացահայտում է առկա թերությունները և արհեստական միջամտությունները: Արհեստավարժ մասնագետի եզրակացությունը հստակ է՝ չբավականանալ միայն Գ. Թարվերդյանի գրառած նյութով, այլ համախմբել բոլոր պատումները, իրականացնել բանահավաքչական աշխատանք շրջաններում և այնուհետև կազմել *«հայերեն պատումների լիակատար հավաքածուն»*: Այն, ինչ որ հնարավոր էր իրականացնել տվյալ ժամանակահատվածում, մանավանդ որ «Սասնա ծռերի» հրատարակությունից հետո Հայաստանում ձևավորված գիտական ներուժի և փորձառության, ինչպես նաև արդեն իսկ գրառված նյութերի առկայության պայմաններում «Քյոռոլլու» հայկական համահավաք բնագրի կազմումն ու հրատարակությունը որևէ բարդություն չէին կարող ներկայացնել:

Դատելով առկա հատվածական տվյալներից՝ Խ. Սամուելյանը փորձել է հետևել Հ. Հարությունյանի նշած դիտողություններին ու առաջարկություններին, ինչի շնորհիվ, ըստ ամենայնի, հրատարակության է պատրաստվել «Քյոռոլլու» հայկական համահավաք բնագիրը, այդ թվում՝ նաև այլ բանահավաքների գրառած պատումների հաշվառմամբ: Ամեն դեպքում 1941 թ. հրատարակության մեջ ընդգրկվել է միայն Ուրմիայի տարբերակը: Այնուհանդերձ, Սամուելյանի առաջաբանում դրսևորվում է մի էական անհամապատասխանություն՝ նշվում է *«ներկա հրատարակությամբ»* լույս տեսնող և զանազան բարբառներով (Խոյի, Սալմաստի, Բաշղալայի, Դարալագյազի, Վանի, Մոկաց, Կոտայքի, Վաղարշապատի ևն) գրառված տարբերակների մասին⁶², թեև իրականում խոսքն ընդամենը մեկ ասացողից Ուրմիայի բարբառով գրառված տարբերակի մասին պետք է լիներ: Առավել պարզություն մտցվում է հրատարակության վերջում խմբագիր Ա. Ղարիբյանի դիտողություններով⁶³. ակնհայտ է դառնում, որ առաջաբանը վաղօրոք գրված է եղել մեկ այլ ծավալուն հրատարակության համար, ինչը, փաստորեն, վերջում չեղարկվել է: Ըստ այդմ, մի քանի տասնյակ զանազան բարբառներով գրառված տարբերակները մինչ օրս անտիպ են և պահվում են ՀՀ տարբեր արխիվներում:

Հ. Հարությունյանի «Նախնական դիտողությունները» մասնագիտական առումով շարունակում են այժմեական լինել և արժեքավոր տեղեկատվություն են պարունակում տվյալ ժամանակահատվածում իրականացված գիտա-

⁶² Քյոռ-Օլլի 1941, 22:

⁶³ Քյոռ-Օլլի 1941, 219-220:

կան և մերձգիտական գործունեության մասին: Դրանք գրված են տվյալ ժամանակահատվածի ուղղագրական կանոններով, հրատարակվում են առանց լեզվաճանաչական փոփոխությունների: Կատարել ենք հիմնականում ուղղագրական և որոշ կետադրական շտկումներ: Ձեռագիրը պարզ, ընթեռնելի է, տեքստը գրված է բացառիկ մաքուր հայերենով և ակնառու գիտական ոճով:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ 1930-ական թթ. Հայկական ԽՍՀ-ում իրականացվել են «Քյոռօղլի» էպոսի հայկական պատումների հայտնաբերման, գրառման և ուսումնասիրության աշխատանքներ, որոնք ակադեմիական մակարդակով են փորձաքննության ենթարկվել:

Մինչև 1941 թ. գրառված են եղել առնվազն Ուրմիայի, Խոյի, Սալմաստի, Բաշդալայի, Վանի, Մոկաց, Էրզրումի, Վաղարշապատի, Կոտայքի, Դարալագյազի բարբառներով տարատեսակ պատումներ, որոնց առնվազն մի մասը պատրաստվել է հրատարակության:

Առկա գնահատականներով, առնվազն Վանի և Մոկաց բարբառներով պատումները ներկայացնում են ամենաընդգծված հայ ազգագրական նյութերը, որոնցում ընդգրկված են հայոց վիպական-բանահյուսական տարրեր:

Նախնական դիտողություններ

Գ. Թարվերդյանի գրի առած «Քյոռօղլի» աշուղական վեպի 23 վարիանտների մասին⁶⁴

1. Նյութերի ընտրությունը

Հավաքագրելիս նյութերի ընտրության որևէ սկզբունք նկատի չի առնված. **անխտիր** գրի է առնված այն ամենը, ինչ կապված է Քյոռօղլու, որպես գործող անձի, անվան հետ: Այդ պատճառով էլ բարբառագիտական, գեղարվեստական, սոցիալ-պատմական, բանասիրական կամ այլ տեսակետից արժեքավոր նյութերի կողքին կան և ոչ մի տեսակետից արժեք չունեցող նյութեր: Արժեքավոր ամբողջական պատումների մեջ իսկ կան թերություններ, որոնք կամ վերջին պատմողի **անհատական** մեղքով են բացատրվում, կամ գրառման պրոցեսի անկատարությունից են առաջ եկել: Այս պատճառով էլ անհրաժեշտ է նյութերի ընտրության գծով **խմբագրություն** կատարել: Խմբագիրը ոչ միայն որևէ տեսակետից արժեք չունեցող նյութերը տպագրությունից պետք է դուրս հանի, այլև արժեքավորների էլ անարժեք մասերը հանի, ամբողջությունը մշակի, շտկի: Խմբագրական այս մշակումները ոչ մի դեպքում չպիտի լինեն օտարամուտ միջամտություն, ոճավորում (ստիլիզացիա)՝ դրսից, հարմարեցում նորին, խմբագրի **անհատական** ճա-

⁶⁴ Տեքստում առկա բոլոր ընդգծումները հեղինակինն են:

շակին: Ընդհակառակն, խմբագրությունը պետք է և՛ վերջին պատմողի, և՛ գրի առնողի, և՛ իր՝ խմբագրի անհատական, ուրեմն և պատահական և ոչ բնորոշ հավելում-հապավումներից վերանա, որքան էլ այդ դժվար լինի, և **վերականգնի նախնականը**, իր ժամանակի համար բնորոշը, գերանհատական-առարկայականը, տիպականը: Այս նպատակին հետամտող խմբագրական աշխատանքի մեթոդական հիմնական ուղին **իմմունենտ** մշակումն է, որին իբրև օժանդակ միջոց պիտի ծառայի **բաղդատական** մեթոդը: Իմմունենտ մեթոդը երկը վերցնում է որպես օրգանական միություն և մասերը դիտում է այդ միության ամբողջականության մեջ: Եվ եթե որոշ անհարիրություն նկատվի մասերի մեջ, ապա կարելի է այն վերացնել՝ ամբողջության ներքին հետևողականությունը նկատի առնելով: Այսպիսով հնարավոր կլինի վերականգնել «նախնականը»: Եթե մի վարիանտը կամ մի պատումը հնարավորություն չի տալիս լիովին վերականգնել այդ «նախնականը», այդ դեպքում օգնության պիտի կանչել մյուս վարիանտներն ու պատումները. և որքան շատ ու բազմազան լինեն այդ վարիանտներն ու պատումները, որքան խոր և հետազնին՝ դրանց համեմատությունը, այնքան ավելի հավաստի կլինի տվյալ պատումի նախնականությունը: Իհարկե, իմմունենտ վերլուծական և բաղդատական **մեթոդական** աշխատանքը միշտ պետք է հիմնված լինի **մեթոդոլոգիական** այն նախադրյալի վրա, թե երկը արտացոլանքն է տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալական կյանքի, ուրիշ խոսքով՝ իմմունենտ-բաղդատական վերլուծությունը պիտի կատարվի սոցիալ-պատմական ֆոնի վրա:

Եթե այս տեսակետից նայենք գործին՝ տպելու արժանի չեն №№ 1, 3, 5, 17, 18, 19, 20, 22 վարիանտները:

№ 1-ը ինտելիգենտացրած, մոդեռնացված և տափակացրած մի վարիանտ է, թեև դեպքերով և դրվագներով հարուստ և բավականաչափ ծավալուն. յուրաքանչյուր «ճյուղից»⁶⁵ մի թուլացրած և գունատ արձագանք կա այստեղ: Եթե շատ նյութ մատակարարելու նկատառումով տպվի էլ, անհրաժեշտ է խոր խմբագրական վերամշակման ենթարկել և՛ շարադրական, և՛ այլ կողմերից:

№ 3-ը շատ նման է 2-ին, 4-ին և 6-ին. եթե վերջիններս տպագրվելու են, ապա ավելորդ է առաջինը տպագրել:

№ 5-ը կարելի էր տպագրել, եթե երգերը № № 6 և 7-ի կրկնությունը չեն:

№№ 17, 18, 19 և 20-ը մի-մի միջադեպի նկարագրություն են, միջադեպերն էլ անիմաստ են և աղավաղված. հավանորեն պատմողը նախնական վեպից միայն մի բեկորն է լսել, այն էլ ընդհանուր կապակցությունից դուրս, ուրեմն և արժեքազրկված:

Ցած արժեքի է նաև № 22 վարիանտը, որի մեջ «Քյոռոլի» վեպից միայն անուններն են մնացել. անցքերը նոր են: Հավանորեն այլ վեպ է՝ Քյոռոլլու

⁶⁵ «Ճյուղ» կոչվում են իրարից անկախ այն տարբեր բովանդակության վեպերը, որոնց գլխավոր հերոսը Քյոռոլլին է (ծնթ. հեղինակի):

անվան շուրջը «թքով կացրած»: Արժեքավոր է միայն եռատուն երգը և Նիգյարին փախցնելու միակ միջադեպը: Եթե ինչ-ինչ նկատառումներով տպագրության էլ հանձնվի, անհրաժեշտ է մեծ կրճատումներ անել:

Մյուս վարիանտներն այս կամ այն կողմից արժեքավոր են, ուստի և արժանի են հրատարակության: Սակայն, ինչպես ասացինք, անհրաժեշտ է խմբագրության ենթարկել⁶⁶: Այսպես, օրինակ, 23-րդ վարիանտը շատ արժեքավոր է, տոգորված է ժողովրդի հոգին արտացոլող խոր դեմոկրատիզմով, հարուստ է կյանքի դիտողություններով և փիլիսոփայական խորհրդածությամբ, ամբողջական է, իր մանրամասների մեջ մշակված և համաչափ: Սա ամենամեծածավալ վարիանտն է (30 տետր՝ պլյուս մեկ տետր ծանոթագրություններ)⁶⁷:

№ 21 վարիանտն էլ շատ արժեքավոր մի դրվագ է (թե ինչպես է Քյոռօղլին «դալի» ճարում և իր կողմը գրավում): Թե՛ բանասիրական և թե՛ գեղարվեստական լավ դոկումենտ է:

№ 16 վարիանտն արժեքավոր է, մանավանդ, իր երգերով, որ անհրաժեշտ է թարգմանել:

№ 15-ի արժեքը հայերենի թարգմանված երգերն են և մի էպիզոդի գեղարվեստական նկարապատումը:

№ 14-ը հարուստ է էպիզոդներով և հայերեն երգերով:

№ 13-ը մի ընդարձակ էպիզոդի գեղարվեստական նկարապատումն է՝ հայերեն թարգմանված երգերով:

№ 12-ը (Վանի բարբառով) շատ արժեքավոր վարիանտ է՝ հագեցված բուն ֆոլկլորային նյութերով (հարսանեկան ծեսը՝ երգերով և նկարագրություններով): Ավելի շուտ՝ հերոսավիպական բնույթ ունի à la «Սասնա ծռեր», քան աշուղավիպական: Երևի, հնագույն վարիանտներից մեկը լինի, ուստի և պատմականորեն էլ ավելի արժեքավոր:

№ 11 վարիանտը (Մոկաց բարբառ) նույն արժեքներն ունի, ինչ Վանի վարիանտը. այստեղ հովվերգական գունավորումն ավելի ուժեղ է:

№ 10 վարիանտի արժեքն այն է, որ այստեղ արտացոլված է քրդական կյանքը. այլև այն, որ Քյոռօղլին ոչ միայն հայկական ժողովրդական հերոս է, ինչպես ամենից պարզ և ցայտուն արտահայտված է Հարավային Հայաստանից եկած վարիանտներում, ոչ միայն թուրքական-պարսկական ժողովրդական հերոս է, ինչպես պատկերված է Նախկին և այժմյան պարսկահայքի⁶⁸ (Ղամարլու⁶⁹, Կոտայք, Ատրպատական կն) վարիանտներում,

⁶⁶ Մատիտով ջնջված է հեղինակի կողմից: Նպատակահարմար ենք գտել այն վերականգնել:

⁶⁷ Ըստ ամենայնի, խոսքն Ուրմիայի բարբառով գրառված տարբերակի մասին է, որն էլ հրատարակվել է 1941 թ.:

⁶⁸ Նկատի է առնված ոչ թե Մեծ Հայքի համանուն պատմական նահանգը, այլ իրանահայերի (պարսկահայերի) բնակության ընդհանուր արեալը:

⁶⁹ Ներկայիս Արտաշատը:

այլև քրդական⁷⁰. այսինքն՝ այն, որ Քյոռոզլին մերձավորարևելյան միջազգային-դեմոկրատական հերոս է:

№ 9-ը նույնպես շատ լավ վարիանտ է. ունի շատ արժեքավոր երեք երգ (թարգմանված):

№ 8-ը մի քանի էպիզոդների գեղարվեստական նկարագրությունն է:

№ 7-ը ոչ թե վարիանտ է, այլ մի նոր ճյուղ. այդ իսկ պատճառով էլ ներկայացնում է մի նոր գանձ Քյոռոզլու վեպի համար:

Արժեքավոր և երգերով հարուստ է նաև № 6 վարիանտը:

№ 4-ը հավանորեն Քյոռոզլու վեպի ենթադրյալ 7 ճյուղերից մեկը լինի: Այստեղ գլխավոր հերոսը Քյոռոզլու տղա Հասան Բեկն է: Արժեքավոր է նաև այն պատճառով, որ «Քյոռոզլու» վեպի տարածման շառավիղը հասցնում է մինչև Դերբենտ:

№ 2-ը տարբերվում է կառուցվածքով իրեն նման մյուս վարիանտներից այն արժեքավոր առանձնահատկությամբ, որ հագեցված է «ռեալիստական» մանրամասներով և հարուստ է հայերեն թարգմանված երգերով:

Որքան էլ, սակայն, բոլոր այս վարիանտներն այս կամ այն կողմից արժեքավոր լինեն, այնուամենայնիվ, նրանք չեն կարող առանց այլևայլության հրատարակվել. անհրաժեշտ է մեր շեշտած իմաստով, նախքան տպագրության հանձնելը՝ թեկուզ որպես «հում» նյութ հետաքնին խմբագրության բովոլ անցկացնել:

2. Գրառումը

Ընտրության անխտրականության հետ սերտ կապված է նաև նյութերի գրառումը: Եթե նյութերի ընտրության ուղեցույց թելը հիմնականում սոցիալ-պատմական և գեղարվեստական միասնական արժեքը պիտի լիներ, ապա գրառման պրոցեսի գլխավոր ուղեցույց թելը բանասիրական և բարբառագիտական կողմը պիտի լիներ: Եվ որովհետև հավաքագրողը նկատի չի առել, թե ինչ գիտական նպատակներ պիտի հետապնդի գրառման պրոցեսը, ուստի գործը պրիմիտիվ-տնայնագործական սահմաններից դուրս չի գալիս:

Նախ, բոլոր բարբառների (Վանի, Մոկաց, Կոտայքի, Խոյի, Սալմաստի, Դարալագյազի, Էրզրումի ևլն) հնչյուններն արտահայտված են 36 տառանիշով, մինչդեռ հենց a priori կարելի էր ասել, որ հնչյունները 36-ից ավելի են: Սրա հետևանքով բոլոր բարբառների բոլոր այն հնչյունները, որոնք չեն համապատասխանում մեր այբուբենի գրական արտասանությանը, հատուկ պայմանանիշներով չեն արտահայտված. ուրեմն բարբառագիտական արժեք ունեցող հնչյունների բավական զգալի թիվ մնացել է գրառումից դուրս: Մի

⁷⁰ ԽՍՀՄ-ի օրոք Հայաստանի տարածքում տարբեր ասացողներից իրականացվել է էպոսի քրդական պատումների գրառումը, որոնք ամփոփվել և հրատարակվել են 1953 թ.՝ լինելով թեմայով քրդալեզու միակ հրատարակությունը ԽՍՀՄ-ում: Ընդհանուր առմամբ, հրատարակվել է 18 պատում՝ գրաված տեղացի և Արևմտյան Հայաստանից վերաբնակված քուրդ, եզդի և հայ ասացողներից («Քյոռոզլի» էպոսի քրդական պատումները 1953):

երկու տեղ միայն ա-ն երկու կետով (ա) գործ է ածվել ա-ի և ը-ի միջին հնչյունը նշելու համար, սակայն այդ էլ հետևողականորեն չի կիրառված և պատահական բնույթ է կրում:

Այսպիսով, գրառման հնչյունանշական կողմը շատ թերի է, և խմբագրությանը դեռ շատ բան է մնում այդ ուղղությամբ անելու: Խմբագրությունը գրառված նյութը գիտական նյութ դարձնելու համար պիտի աշխատի նշանագրերով արտահայտել յուրաքանչյուր բարբառի հնչյունաբանական կողմը: Դեռ ավելին. շատ արժեքավոր կլիներ հրատարակությունը, եթե, գոնե գլխավոր վարիանտների համար, կազմվեր հնչյունաբանական ներածություն:

Ավելի բարվոք դրության մեջ է բառերի և դարձվածքների գրառումը. չնչին բացառությամբ բոլոր պատումների մեջ բառերի և դարձվածքների տեսակետից իշխում է այս կամ այն զուտ բարբառը: Սակայն ամենագուտ բարբառով գրառված պատումների մեջ անգամ հանդիպում ենք բառերի և արտահայտությունների, որ տվյալ բարբառի համար օտարամուտ են: Եվ որովհետև այդ օտարամուտ բառերն ու արտահայտությունները գրական աղբյուրից են եկել, ուստի հավանական է, որ դրանք գրառուի մտածումները լինեն:

Խմբագրությունը պետք է մաքրի պատումներն այդ օտարամուտ տարրերից և վերականգնի բուն բարբառային արտահայտություններն ու դարձվածքները: Բացի այդ, հրատարակությունն ավելի մեծ չափով իր նաև բարբառագիտական նպատակին կծառայեր, եթե խմբագրությունը տար գեթ գլխավոր պատումներից յուրաքանչյուրի համար բարբառագիտական ներածություն ու բառարան:

Օտարամուտ բառերն ու դարձվածքները հաճախ մատնում են օտարամուտ մտքերի և խորհրդածությունների առկայությունը: Խմբագրությունը իմունենտ և բաղդատական մեթոդների օժանդակությամբ և ճիշտ մեթոդագիտական դիրքավորմամբ պետք է զտի բոլոր տեսակի նորամուծությունները և վերականգնի նախնականը, իր դարի համար բնորոշը:

Գրառման տեխնիկայի ոչ-գիտական լինելու հետևանք է նաև այն, որ հաճախ չի հիշատակված.

ա) ե՞րբ է գրի առնված այս կամ այն վարիանտը,

բ) ո՞ր շրջանում (գավառում, նահանգում կլն) է պատմվում այն,

գ) ումի՞ց է սովորել վերջին պատմողը, ե՞րբ, ո՞րտեղ,

դ) պատմողը պրոֆեսիոնա՞լ պատմող է, ունի՞ սեփական ստեղծագործություններ, կարո՞ղ է իրենից հավելումներ կամ հապավումներ արած լինել, թե՞ ավանդականի հաղորդիչն է լոկ, կլն:

Խմբագրությունը պետք է աշխատի այս թերություններն էլ վերացնել:

Եզրակացություն և առաջարկներ

«Քյոռօղլի» աշուղական վեպը հրատարակության արժանի է, որովհետև.

ա) Քյոռոզլին հերոս է մեր և մեր հարևան շատ ազգերի (թուրք, պարսիկ, քյուրդ ևլն) դեմոկրատական խավերի: Այս տեսակետից վեպը բովանդակությամբ մերձարևելյան-միջազգային է: Եթե մեզ հաջողվի տալ այդ դեմոկրատական-միջազգային բովանդակությունը նաև հայկական ազգային ձևով, այն էլ որքան կարելի է բազմազան վարիանտներով, ապա դա միայն բանասիրական գործ չէ, որ կատարած կլինենք. դա կլինի մի թանկարժեք ներդրանք մեր և մեր հարևան եղբայրակից ժողովուրդների ընդհանուր կուլտուրայի գանձարանի համար:

բ) Վեպն ունի ոչ միայն արդիական սոցիալ-քաղաքական, այլ նաև սոցիալ-պատմական արժեք, որովհետև տալիս է ֆեոդալական դարաշրջանի սոցիալական կյանքն ու կենցաղը՝ բեկված դեմոկրատական խավերի ստեղծագործ գիտակցության մեջ:

գ) Որոշ վարիանտներ ունեն նաև բանասիրական-բարբառագիտական արժեք, ինչ չափով որ նրանց մեջ պահպանված է այս կամ այն շրջանի լեզվական հարստությունից:

դ) Մի քանի վարիանտներն էլ ունեն ազգագրական-կենցաղագրական արժեք, ինչ չափով որ նրանց մեջ արտահայտություն են գտել այս կամ այն շրջանի կյանքն ու սովորությունները:

ե) Վերջապես, վեպն իր բազմաթիվ վարիանտներով ունի գեղարվեստական մեծ արժեք՝ իր գեղեցիկ բանաստեղծություններով, խոր հուզականությամբ, հետաքրքրական ինտրիգներով, փիլիսոփայական խորհրդածություններով, խորամուխ դիտողություններով, դիպուկ արտահայտվելու վարպետությամբ, կոմպոզիցիոն ամբողջականությամբ ևլն: Ոչ միայն իր թեմատիկայի, այլև իր մշակման և կատարման տեսակետից մեր բանաստեղծները շատ բան կարող են ստանալ «Քյոռոզլուց»⁷¹:

Ահա վեպի գլխավոր առավելությունները:

Այս առավելությունները, սակայն, պարտավորեցնում են մեզ: Պարտավորեցնում են մեզ.

Նախ, հրատարակելիս չբավականանալ միայն Գ. Թարվերդյանի հավաքածուով: Որովհետև կարևորը ոչ թե այս կամ այն հավաքողն է, այլ վեպն ինքը, ուստի պետք է տալ «Քյոռոզլու» հայերեն պատումների **լիակատար հավաքածուն**: Այդ հավաքածուի մեջ պիտի մտնեն ոչ միայն մինչև հիմա տպագրվածները⁷² և Գ. Թարվերդյանի հավաքածները, այլ նաև **նորերը**, որոնց

⁷¹ Միակ հրատարակված Ուրմիայի տարբերակը հիմք ընդունելով՝ բանաստեղծ Սարմենը (Ա. Սարգսյան) 1947 թ. ժողովածուի մեջ հրատարակել է «Քյոռոզլի» անվամբ պոեմ (Սարմեն 1947), իսկ 1974 թ.՝ արդեն համանուն ամբողջական տարբերակը (Սարմեն 1974):

⁷² Ըստ ամենայնի, նկատի են առնվել 1897-1910 թթ. ընթացքում տպագրված 4 աշուղական փոխադրությունները: Չի բացառվում, որ նկատի առնված լինեն նաև Ղ. Աղայանի գրական մշակումները: Այլ տպագրված նյութեր մինչև 1937 թ. հայտնի չեն:

ծեռք բերման համար պետք է ամեն միջոցի ձեռնարկել (էքսպեդիցիա, հայտա-
րարություն թերթում ուրիշ հավաքողներն առաջարկեն իրենց նյութերը ևն):

Երկրորդ, բոլոր նյութերը պիտի անպայման խմբագրվեն վերևում մեր
նշած իմաստով (նյութերի ընտրություն, վերականգնումն այն հինգ առավե-
լությունների, որոնք վերջին պատմողի կամ գրառուի կողմից աղճատված
կարող են լինել ևն):

Երրորդ, անհրաժեշտ է տալ գեթ յոթաքանչյուր գլխավոր վարիանտի
բարբառագիտական ներածությունը (հնչյունաբանություն և ձևաբանություն)
և բառարանը:

Չորրորդ, ծանոթագրություններն ավելացնել և եղածներն էլ վերանայել:

Հինգերորդ, մի ընդհանուր ընդարձակ ներածության մեջ տալ վեպի գեթ
գլխավոր վարիանտների բաղդատական վերլուծությունը, սոցիալ-պատմա-
կան և գեղարվեստական երկյակ միության տեսանկյունից:

Վեցերորդ, թուրքերեն երգերը նաև (ընդամենը մի քանի տասնյակ)
թարգմանել հայերենի (եթե կարելի է՝ պահպանելով պատումի բարբառը):

Յոթերորդ, ցանկալի է, որ գլխավոր եղանակները ծայնագրվեին և իբրև
հավելված հետը հրատարակվեին:

Ութերորդ, տալ առաջաբան (համառոտ տեղեկություններ գործի պրոցեսի,
աղբյուրների, աշխատակիցների, տեխնիկական-գիտական կազմի մասին ևն):

Վեպն արժանի է այս լուրջ և ջերմ խնամքին:

(ստորագրություն)

27.1.37 Երևան

Գրականություն

Աբեղյան Մ. 1966, Երկեր, հ. Ա, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 572 էջ:

Աբեղյան Մ. 1971, Երկեր, հ. Ե, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 512 էջ:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, ԵՊՀ հրատ., Երևան, հ. Գ (Հ-Չ), 635 էջ:

Էմինեան Ազգագրական ժողովածու 1901, հ. Բ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, տպարան Մայր
Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Ժ + 447 էջ:

Էմինեան Ազգագրական ժողովածու 1902, հ. Դ, հաւաքեց Ս. Հայկունի, տպարան Մայր
Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Մոսկուա-Վաղարշապատ, VIII + 462 էջ:

Լենինը հայ ֆուլկլորում 1936, խմբագրություն և ներածություն Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, աշխա-
տակցությամբ Գ. Թարվերդյանի և Ա. Ղանալանյանի, Երևան, «Պետհրատ», 174 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 740, ց. 1, գ. 102:

ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 591:

ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 1011:

ՀԱԱ, ֆ. 1336, ց. 7, գ. 1012:

Հայ աշուղներ: Անտիպ երգերի ժողովածու 1937, հավաքեց և կազմեց Գ. Թարվերդյանը, առա-
ջաբան և մասնագիտական խմբագրություն Գ. Լևոնյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 560 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ) 1979, հ. 7, Արցախ և Սյունիք, հատորը տպագրության են
պատրաստել Ա. Նազինյանը և Մ. Առաքելյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 768 էջ:

ՀԺՀ, հ. 9, Ալաշկերտ, Մանագկերտ, Բաղեշ, Ախալքալաք, հատորը պատրաստեց և
առաջաբանը գրեց Մ. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, 649 էջ:

- Հարությունյան Հ. 1958, Մանյակ: Ժողովածու հայ ժողովրդական երգերի, Երևան, ՀՍՄՌ ԳԱ, «Հայպետհրատ», 104 էջ:
- Ղարիբջանյան Ս. 2013, Ակադեմիական գիտության ակունքներում, Գիտության աշխարհում, N 2-3, էջ 24-28:
- Ղարիբջանյան Ս. 1985, ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի պատմությունից (1935-1936 թթ.), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 10, էջ 3-10:
- Ղուկասյան Վ. 1999, Հակոբ Հարությունյան, Երևան, «Վան Արյան», 72 էջ:
- Յարութինեան Յ. 1910, Կանտի իմացաբանությունը, «Արարատ», ԽԳ տարի, թիւ 4, յուլիս, էջ 660-664 - ԽԵ տարի, թիւ 6, յունիս, 2011, էջ 503-513:
- Յարութինեան Յ. {Յ.Յ.} 1912, Սկրտիչ Պէշկըաշեան: Պատմական-քննադատական տեսություն: Արարատ» ԽԶ տարի, թիւ Ա, յունուար, էջ 49-53, թիւ Թ, սեպտեմբեր, էջ 847-857:
- Ջոջանց տուն կամ Սասմայ ծոեր վէպի երեք փոփոխակ 1910, խմբագրեց և հրատարակեց Ս. Կանայեանց, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռու Ս. Էջմիածնի, 128 էջ:
- Ռամազյան Ս. 2018, Վաճառականի կերպարը «Քյոռօլի» էպոսում և դրա պատմականության հիմքերը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 2 (653), էջ 205-219:
- Սահակյան Ս. 1985, Հակոբ Հարությունյան: Դիմանկար-վավերագրություն, Երևան, «Սովետական գրող», 198 էջ:
- Սասմայ ծոեր: Սասունցի Դավիթ ժողովրդական վէպի երկու նոր վարիանտներ (Աբարանի և Մոկաց բարբառներով) 1892, գրի առաւ Գարեգին Սարկաւազ, Թիֆլիս, տպարան Մ. Շարածէի, 151 էջ:
- Սասնա ծոեր, ժողովրդական վէպ 1936, հ. Ա, խմբագրեց պրոֆ. դր. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «Պետհրատ», 1128 էջ:
- Սասնա ծոեր 1951, ժողովրդական վէպ, հ. Բ, մասն 2-րդ, խմբագրեց ակադ. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ՝ պրոֆ. Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, «Հայպետհրատ», 1006 էջ:
- Սասնա ծոեր 1977, ժողովրդական վէպ, աշխատությամբ՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 698 էջ:
- Սասնա ծոեր 1979, հ. Գ, պատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 584 էջ:
- Սասնա ծոեր 1999, հ. Դ, Նոր պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, «Գիտություն», 582 էջ:
- Սասունցի Դավիթ: Հայկական ժողովրդական էպոս 1939, կազմ.՝ Մ. Աբեղյան, Գ. Աբով, Ա. Ղանալանյան, խմբ.՝ Ի. Օրբելի, Երևան, «Պետհրատ», 385 էջ:
- Սասունցի Դավիթ: Նոր պատումներ 1977, հավաքեցին և հրատարակության պատրաստեցին Գ. և Վ. Գրիգորյանները, Երևան, «Սովետական գրող», 267 էջ:
- Սասունցի Դավիթ: Հայ ժողովրդական հերոսավէպ 1981, առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունները՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Լույս», 359 էջ:
- Սասունցի Դավիթ (համահավաք բնագիր) 1993, հյուսեց և խմբագրեց Գ. Գրիգորյանը, աշխատակցությամբ Ա. Շահումյալյանի և Ա. Բուդաղյանի, պատ. խմբագիր՝ Ա.Մ. Նազինյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 416 էջ:
- Սարմեն 1947, Սրտի ձայնով, Երևան, «Սովետական գրող», 126 էջ:
- Սարմեն 1974, Քյոռօլի (պոեմ), Երևան, «Հայաստան», 95 էջ:
- Ստալինը հայ աշուղների երգերում 1939, Երևան, «Հայպետհրատ», 147 էջ:
- Ստեփանյան Հ. 2000, Ա. Տիգրանյանի «Քյոռօլի» անավարտ օպերան, ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, N 3, էջ 195-198:

- Քյոռ-Օղլի 1941, ժողովրդական վիպասանություն, հավաքեց և գրի առավ Գ. Թարվերդյան, առաջաբանը՝ Խ. Սամուելյանի, Երևան, «ԱրմՖԱՆ», 236 էջ:
- «Քյոռոզլի» էպոսի քրդական պատումները 1953, գրառումը, թարգմ. և ներածությունը՝ Հ. Ջնդիի, Երևան, ՀՍՍՌ-ԳԱ հրատ., 239 էջ:
- Давид Сасунский 1939, Армянский народный эпос, ред.՝ И.А. Орбели, Москва-Ленинград, изд. Академии наук СССР, 384 с.
- Каррыев Б.А. 1968, Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов, Москва, «Наука», 260 с.
- Короглу 2000, Баку, изд. АН Азербайджана «Сада», 500 с.
- Райхл К. 2008, Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура, Восточная литература, РАН, Москва, 383 с.
- Chadwick N., Zhimunskey V. 2010, Oral Epics of Central Asia. New York, Reissue Edition, Cambridge University Press, 376 p.
- Chodzko A. 1842, Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. London, X + 592 p.
- Bayat F. 2009, Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı: Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi, Ötüken Neşriyat Yayınevi, İstanbul, 204 s.
- Boratav P.N. 2016, Köroğlu Destanı. Bütün Eserleri - 6, Ankara, BilgeSu, 358 s.
- Көроғлу (Halk Hikâyesi) 1957, Hazırlayan ve Redakte Eden Rıza Mollıoğlu. “Narodna Pravda”, Sofya, 112 s.

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹ «ՔՅՈՐՈԶԼԻ» ԷՊՈՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սամվել Ռամազյան

Ամփոփում

«Քյոռոզլի» էպոսի հայկական տարբերակների ու պատումների գրառումն սկսվել է դեռևս XX դ. սկզբին, և 1930-ական թթ. փորձեր են արվել հայկական համահավաք բնագիրը կազմելու ուղղությամբ: Մինչև 1941 թ. գրառված են եղել տասնյակ պատումներ արևմտահայ և արևելահայ բարբառներով:

Նորահայտ արխիվային փաստաթղթի համաձայն, գրառված բանահյուսական նյութն ակադեմիական մակարդակով գիտաքննական ուսումնասիրության է ենթարկվել, մասնավորապես ի հայտ են եկել ժամանակի գաղափարախոսական ազդեցությամբ առաջացած և այլ թերություններ, որոնց շտկման ուղղությամբ իր դիտողություններն է նշել ժամանակի գիտական և մշակութային գործիչ Հակոբ Հարությունյանը:

Ընդամին, քննարկված նյութերը և նորահայտ փաստաթուղթը արժեքավոր տեղեկատվություն են պարունակում նաև ազգագրական-բանահյուսական տեսակետից:

Բանալի բառեր՝ Հ. Հարությունյան, Գ. Թարվերդյան, Խ. Սամուելյան, «Քյոռոզլի» էպոս, Ուրմիայի տարբերակ, «Սասնա ծռեր», Ատրպատական:

НОВОВЫЯВЛЕННЫЙ ДОКУМЕНТ ПО ИЗУЧЕНИЮ АРМЯНСКИХ ВЕРСИЙ ЭПОСА «КЕРОГЛЫ»

Самвел Рамазян

Резюме

Армянские версии и сказания эпоса «Кёроглы» были записаны еще в начале XX в. В 1930-х гг. была предпринята попытка создания армянского сводного текста. До 1941 г. десятки рассказов были записаны на западноармянских и восточноармянских диалектах.

Согласно недавно обнаруженному архивному документу, письменный фольклорный материал был подвергнут научному изучению на академическом уровне, в частности, были выявлены связанные с идеологическим влиянием времени ряд недостатков, по устранению которых высказал критические замечания видный ученый Акоп Арутюнян. Известный деятель науки и культуры того времени Акоп Арутюнян сделал свои замечания с целью их исправления.

В целом обсуждаемые материалы и недавно выявленный документ содержат ценную информацию также с этнографо-фольклорной точки зрения.

Ключевые слова – А. Арутюнян, Г. Тарвердян, Х. Самуэлян, эпос «Кероглы», Урмийская версия, «Сасна црер» («Сасунские удалцы»), Атропатена (Азербайджан).

NEWLY DISCOVERED DOCUMENT ON THE STUDY OF THE ARMENIAN VERSIONS OF THE EPIC "KOROGLU"

Samvel Ramazyan

Abstract

The recording of the Armenian versions and stories of the "Koroglu" epic was started at the beginning of the 20th century and in 1930's attempts were made to create an Armenian assembled version. Until 1941 dozens of stories were written in Western Armenian and Eastern Armenian dialects.

According to a recently discovered archival document, recorded folklore materials were subjected to scientific study at the academic level, in particular, some defects caused by ideological influence of time were identified. A prominent figure in science and culture of that time, Hakob Harutyunyan, made his remarks in order to correct these problems.

At the same time, the discussed materials and the newly discovered document contain valuable information from the ethnographic and folklore point of view.

Key words – H. Harutyunyan, G. Tarverdyan, Kh. Samuelyan, "Koroglu" Epic, Urmia (Urmiye) Version, "Sasna Tsrer" ("Daredevils of Sassoun"), Atropatene (Azerbaijan).